

ÍNDIX

ELS ESPAIS DE SECÀ. JESÚS BRUFAL SUCARRAT.....	9
HUELLAS LINGÜÍSTICAS DE SECANOS Y REGADÍOS EN EL OCCIDENTE ISLÁMICO. FEDERICO CORRIENTE CÓRDOBA	19
PAUTES PER A L'ESTUDI DELS CONREUS DE SECÀ A ALANDALÚS. FÈLIX RETAMERO SERRALVO	31
OPCIONES SOCIOTÉCNICAS DE REGADÍO Y DE SECANO. EL CASO DE LA VEGA DE GRANADA. MIGUEL JIMÉNEZ PUERTAS I JOSÉ CRISTÓBAL CARVAJAL LÓPEZ.	51
MARGINAL SPACES OF HISTORICAL NARRATIVE: IBN ḤAḤṢŪN AND SOME PECULIARITIES OF CALIPHAL CHRONICLES FROM AL-ĀNDALUS. MATEUSZ WILK	87
EL MUNDO RURAL EN EL SUR DEL ACTUAL TERRITORIO PORTUGUÉS (SIGLOS XII-XIII). ROSA VARELA GOMES.....	99
TERRITORIOS SUPRALDEANOS Y ESPACIOS DE PRODUCCIÓN EN EL CENTRO DE LA PENÍNSULA IBÉRICA (SIGLOS X-XIII). IÑAKI MARTÍN VISO	117
ESTRUCTURAS AGRARIAS Y DESPOBLADOS DE LOS SIGLOS XII Y XIII EN EL BAJO ARAGÓN FEUDAL. CARLOS LALIENA CORBERA I JULIÁN ORTEGA ORTEGA.....	145
IL PROGETTO ARCHEOLOGICO ALBERESE (GROSSETO - ITALIA). ALESSANDRO SEBASTIANI, ELENA CHIRICO I MATTEO COLOMBINI.	177

ÍNDIX

PRIMER DEBAT	217
SEGON DEBAT.....	227
TERCER DEBAT	237
PROGRAMA	243
RELACIÓ D'INSCRITS	247

INTRODUCCIÓ

ELS ESPAIS DE SECÀ

JESÚS BRUFAL SUCARRAT¹

Els espais àrids o semiàrids també coneguts com els secans configuren bona part del paisatge natural de la península Ibèrica. L'ús de les dues terminologies pot conduir a una dicotomia de significats, atès que tècnicament el secà s'associa a l'agricultura que no té regadiu i es nodreix exclusivament de la pluja. Tanmateix la paraula secà també pot entendre's com un medi que és sec per natura, esdevé així un sinònim del concepte aridesa o semiaridesa. Així doncs, per definir els paisatges tan comuns i habituals en l'àmbit del Mediterrani ha prevalgut en l'elecció la quotidianitat del terme espai de secà o fins i tot paisatge de secà.

Com dèiem, els secans són els paisatges més comuns en les àrees centrals i meridionals de la península Ibèrica, la qual cosa significa que les seves característiques naturals tendeixen a homogeneïtzar-se. Talment, en un paisatge àrid o semiàrid, escasses variacions en el règim pluviomètric² poden determinar entendre'l amb major o menor aridesa.³ Les característiques del paisatge de secà peninsular són pròpies del clima mediterrani continental. El clima, però, no és l'únic element que incideix directament en la configuració dels secans. Els accidents geogràfics poden resultar determinants, atesa la seva capacitat natural d'alterar els efectes climàtics sobre un espai determinat. Així doncs, la plana de Lleida es veu clarament afectada per les serralades Litorals, les quals dificulten l'entrada de l'aire humit i per consegüent la generació de nuvolades capaces de descarregar fortes pluges. El règim pluviomètric és més alt a les muntanyes de Prades —aquest oscil·la entre els 650 mm i els 700 mm anuals—, les quals actuen de barrera natural, que a Lleida —menys de 400 mm anuals—, ciutat ubicada a la plana de Lleida i resguardada dels vents humits del

1. Aquesta publicació s'ha realitzat durant el contracte postdoctoral amb la Fundació Espanyola para la Ciencia y la Tecnología del Ministerio de Ciencia e Innovación del Gobierno de España, i en el marc del projecte d'investigació del Ministerio de Ciencia e Innovación del Gobierno de España "Identidad, Memoria e Ideología en la edad media" (HAR2009-08598).

2. La pluviometria anual d'un paisatge semiàrid oscil·la entre els 350 mm i els 500 mm, mentre que en el paisatge àrid és inferior a 350 mm.

3. Les característiques i condicions dels sòls són partícips de la caracterització d'un paisatge àrid o semiàrid, atès que els tipus de sòls també són condicionants de les tipologies de fauna i flora. Si a tot això hi sumem un determinat règim pluviomètric es genera un paisatge propi i adaptat als elements naturals.

Mediterrani. No obstant això, a pesar del baix règim pluviomètric, la configuració geològica de la plana de Lleida afavoreix l'emmagatzematge i l'afiorament d'estanys naturals i fonts. Per tant, en certa mesura permeten suplir les deficiències de la pluja amb les aigües subterrànies. Tanmateix, cal anotar que aquestes aigües no sempre tenen una bona qualitat donada l'alta quantitat en sals. També cal afegir que els recursos hídrics del subsòl de la plana de Lleida no permeten sustentar una agricultura d'irrigació destinada a una població abundant. En aquest sentit, ens fem ressò de documentació dels segles XVII i XVIII que posa de manifest les dificultats en l'ús de l'aigua per regar totes les parcel·les dels propietaris agrícoles⁴ perquè no hi havia prou cabal d'aigua. Gràcies als treballs arqueològics duts a terme als assentaments de la Novella, el Palau d'Anglesola, Golmés, Sarsenit, Utxafava i Escarabat,⁵ s'ha documentat que fou divers l'ús i l'aprofitament de l'aigua en l'edat mitjana. S'han detectat possibles vestigis de sèquies medievals⁶ en l'àmbit de la Novella i Utxafava, les quals neixen gràcies a la construcció d'assuts al riu Corb. Probablement el seu ús anava destinat a l'activitat productiva agrària, i també a l'àmbit domèstic. Ens referim a l'abastiment dels petits assentaments, i també a proporcionar aigua per al parcel·lari destinat als conreus d'irrigació ubicats als encontorns de les sèquies. Del parcel·lari n'han perdurat escasses traces que ens permeten localitzar-lo, però difícilment extreure'n informació més rellevant.

Les obagues⁷ són conseqüència d'accidents geogràfics que permeten generar alteracions d'humitat en els sòls d'un àmbit geogràfic concret, com són les valls o una muntanya. La seva incidència en la conservació de sòls productius és elevada, atès que la capa vegetal que hi nasqué, prèviament al treball agrícola, dificulta el procés d'erosió. Aquest fet propicia que les terres d'obaga tinguin més profunditat de sòl, a pesar que, normalment, són àmbits productius ubicats en pendents. En aquest sentit, cal destacar el procés d'aterrossament, el qual, en els casos de parcel·les en obagues, garanteix una millor qualitat del sòl atesa la seva profunditat. En àmbits geogràfics com la plana de Lleida, les terres d'obaga tenen major acceptació, pel fet que conserven millor la humitat i la frescor de la terra. En parcel·les de conreu de cereal, l'obaga afavoreix una major formació del fruit per davant de la solana. Evidentment, aquesta dada es complementa amb les condicions climàtiques extremes i les característiques

4. Jaume MATEU, *La pagesia urgellenca abans del canal*, Editorial Rafael Dalmau, Barcelona, 1982, p. 26-28.

5. Els topònims Golmés i Palau corresponen a les actuals poblacions de la comarca del Pla d'Urgell, mentre que la resta actualment són partides de terra dels termes municipals de Golmés, el Palau d'Anglesola i Vila-Sana. Finalment, cal esmentar que Utxafava era el nom que correspon a l'actual Vila-Sana.

6. L'àmbit central del pla de Lleida està actualment en curs d'estudi. Les dificultats per entendre el paisatge andalusí rau en el fet que l'actual paisatge és hereu de les transformacions arran de la construcció del canal d'Urgell i la posterior distribució dels regadius.

7. Les obagues es generen per la incidència d'un accident geogràfic suficientment voluminós que, d'acord amb la posició del Sol, impedeix la irradiació durant un espai de temps perllongat.

dels sòls. No obstant això, en àrees on la temperatura és tendencialment més baixa o les característiques geogràfiques només permeten una escassa irradiació solar,⁸ la qüestió de l'obaga com a espai òptim per al conreu es posa en dubte.

Juntament amb la pluja, la composició dels sòls dels secans és el segon element natural de cabdal importància. No és el mateix l'aprofitament per al conreu cerealístic de sòls amb alts continguts de guix i graves que els que contenen major quantitat d'argiles i minerals favorables als conreus cerealístics. En els casos de sòls poc fèrtils, l'agricultura d'irrigació i l'ús d'adobs naturals hi juguen un paper destacat, mentre que l'agricultura de secà en sòls de poca qualitat s'intentava pal·liar amb el guaret i també l'ús d'adobs naturals. No obstant això, cal tenir en compte que en l'àmbit mediterrani, generalment, el guaret s'utilitzava com a tècnica habitual en totes les explotacions agrícoles, principalment les de secà.

També cal tenir en compte els gruixos dels sòls com un factor més que incideix en la quantitat i la qualitat del conreu. Com més profund és el sòl, més marge ofereix al conreu, en canvi els de poca profunditat —propis d'àrees muntanyoses— no presenten les condicions òptimes per a la pràctica agrícola. Paral·lelament, els sòls poc profunds estan exposats a l'erosió a causa de l'acció dels diversos fenòmens meteorològics. En el cas dels paisatges àrids o semiàrids l'erosió és més alta, atès que les pluges torrencials —sobretot a l'estiu— desenvolupen una acció perjudicial en uns sòls de per si fràgils.

Els paisatges de secà, com hem anotat, presenten variants naturals que es converteixen en variables imprescindibles per a la recerca sobre el paisatge andalusí peninsular. Aquesta afirmació corrobora, un cop més, l'estreta relació entre el medi natural i l'home en el context medieval, on el primer condiciona l'acció d'adaptació del segon en un espai determinat. Els assentaments agropecuaris andalusins dels secans de Castellidans s'acaben ubicant on els sòls són més fèrtils i on l'aigua hi és present. Aquesta dada corrobora que no s'atorga major importància a l'element defensiu, malgrat que s'ubica en un districte fronterer, que a l'estrictament econòmic. Cal afegir que es construeix sobre petits turons normalment ubicats en àmbits escassament defensables. Similarment, la torre de Santa Quitèria —municipi de Fraga— es construí en la primera terrassa fluvial del riu Cinca, quan a escassos metres hi ha la segona que alhora la configuren petits tossals que en definitiva ofereixen majors garanties defensives. Finalment, l'assentament —probablement agropecuari— de Vilagrasseta —municipi de Plans de Sió— es construí en un petit turó pròxim al riu Sió. Aquest àmbit el reconeixem com la frontera extrema del districte musulmà de Lleida respecte l'espai comtal, per tant, es converteix

8. Si ens centrem en els cereals, l'ordi, tractant-se d'un cereal d'hivern, necessita poca radiació solar, i el blat, tot i que una mica més, amb poques hores diàries pot sobreviure en perfectes condicions.

en un punt on la inestabilitat és alta. Es corrobora un cop més la prioritat dels assentaments musulmans vers l'espai productiu on hi ha els recursos naturals òptims —en aquest cas bons sòls i aigua del riu Sió. Aquesta configuració del paisatge lleidatà planteja la idea que l'element defensiu i que garanteix la cohesió del territori s'entén partint del control dels òptims recursos naturals, la qual cosa delata una forma singular de percebre el paisatge.

Les condicions extremes del clima mediterrani continental, les característiques del relleu i la configuració dels sòls plantegen a la societat andalusina una dificultat a l'hora d'ocupar, organitzar i explotar el paisatge. L'aridesa i la semiaridesa del paisatge són dos elements naturals que condicionen els àmbits a escollir per tal de construir-hi els assentaments agropecuaris i, per consegüent, garantir la supervivència dels nuclis rurals i urbans.

Els paisatges de secà, doncs, són els àmbits que la societat andalusina modificà per convertir-los en productius. Els coneixements tècnics en hidràulica, agronomia i geografia aproximaren els espais més extrems a la vida en societat, i convertiren àmplies zones fins llavors mai ocupades en petites parts del territori d'Alandalús. L'àrea de la fortificació d'Alguaire presentava una aridesa extrema, molt semblant també al territori entre el Montsec i Balaguer. Més enllà de l'àrea lleidatana, el territori de Guàdix tenia un paisatge força similar, igual que la zona de Trujillo.⁹ De fet, tret de l'àrea de l'actual Portugal sota influència del clima atlàntic, i d'espais concrets com les valls fluvials de l'Ebre, el Guadalquivir o el Tajo, la resta del paisatge peninsular sota domini musulmà és àrid o de secà.

Com dèiem, l'organització i la formació del paisatge musulmà no és només fruit dels coneixements tècnics sobre la realitat natural. Sense una visió política del territori, aquest difícilment es construeix, atès que el context històric de l'alta edat mitjana demana reconèixer àrees administratives i forjar les capacitats per administrar-ho. En aquest sentit, la família dels Omeia, des de la seva ascensió al poder mitjançant Abd ar-Rahmàn I l'Immigrant l'any 755, aconseguí gestar una idea d'estat a la península Ibèrica. Les divisions administratives mitjançant les *cores*, l'impuls a l'espai urbà com a garant del poder local però també omeia, l'articulació del poder mitjançant la ciutat de Còrdova, la vertebració de l'aparell administratiu, la fiscalitat i l'articulació de les vies de comunicació internes, afavoriren que Alandalús tingués l'estabilitat suficient per ocupar el paisatge heretat de l'antiguitat i transformar-lo d'acord amb la nova civilització.

En aquesta contínua evolució del paisatge andalusí que té com a punt de partida la conquesta musulmana iniciada el segle VIII, el paisatge de secà sofrí grans

9. Sophie GILOTTE, "Al margen del poder. Aproximación arqueológica al medio rural extremeño (ss. VIII-XIII)", *Arqueología Medieval. La transformación de la frontera medieval musulmana*, Pagès Editors, Lleida, 2009, pp. 53-80.

transformacions fruit de la necessitat de canviar la dinàmica natural del clima i del territori àrid o semiàrid. Cal destacar les xarxes hidràuliques¹⁰ que es construeixen tant en l'àmbit rural com en les hortes urbanes d'Andalús, les captacions a rius i torrents en forma de preses i assuts, les sèquies que condueixen l'aigua, els braços que la distribueixen fins a les parcel·les i, finalment, la generació d'un parcel·lari adequat a les necessitats de la irrigació i de la societat que se n'ha de beneficiar.¹¹ El procés de producció lligat a l'agricultura d'irrigació fa evolucionar la metodologia de conreu tradicional de la península Ibèrica, però, a més, introdueix nous conreus¹² que diversifiquen no només la producció, sinó també l'alimentació de la societat musulmana. Paral·lelament, la construcció de nous assentaments afavoreix un procés colonitzador dels secans que, en el cas lleidatà, fou totalment innovador. Això es deu precisament al fet que un bon nombre d'assentaments són fundats *ex novo*,¹³ i d'altres reocupen l'espai deixat per la fase anterior com Vinateca —municipi de Lleida— i Algerri —municipi d'Algerri. Tot plegat denota que en el segle x existeix la voluntat d'expandir-se pel territori, explotar-lo i en definitiva assolir l'objectiu de consolidar el districte de Lleida davant els moviments geopolítics dels incipients comtats pirinencs.

L'ocupació dels secans demostra que no són espais marginals en la configuració d'un districte, sinó que s'integren completament en l'organigrama organitzatiu que la ciutat dirigeix. Creiem que són altres els factors que poden determinar la suposada marginalitat d'un o diversos assentaments respecte la resta del districte: ubicar-se en àmbits allunyats d'importants vies de comunicació, no disposar d'abundant aigua que permeti la proliferació de més assentaments, la baixa demografia deguda a l'escassetat d'elements naturals bàsics per al desenvolupament d'un assentament —aigua i sòls fèrtils— i la ubicació en àrees de conflicte —principalment les fronteres més extremes. Un cop més ens remetem a l'estudi del món rural lleidatà musulmà¹⁴ per corroborar que tant en les valls fluvials importants com en la plana de Lleida, àrida per naturalesa, la proliferació d'assentaments andalusins és

10. Miquel BARCELÓ, "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural", *Arqueología Medieval. En las afueras del medievalismo*, Crítica DL, Barcelona, 1988, pp. 195-274; Miquel BARCELÓ, "El diseño de los espacios irrigados en al-Andalus: un enunciado de principios generales", *Actas del I Congreso de Historia y Medio Físico. El agua en zonas áridas: Arqueología e Historia*, I.E.A., Almería, 1989, pp. XV-L.

11. Cal diferenciar l'assentament tipus almúnia, que és de petites dimensions i que compta amb poques parcel·les —en el cas de Lleida—, de les hortes urbanes que tot i tenir un parcel·lari de morfologia reduïda, quantitativament són força superiors. Les necessitats socials n'acaben determinant l'extensió i l'adaptació al medi.

12. Andrew M. WATSON, *Innovaciones en la agricultura en los primeros tiempos del mundo islámico*, Editorial Universidad de Granada, Granada, 1998.

13. Destaquem entre d'altres els assentaments de Matxerri —municipi de Castellldans—, Vinferri —municipi de Juneda—, Grealó —municipi de Lleida—, Avinganya —municipi de Seròs— i Barbens —municipi de Barbens.

14. Podeu consultar: Jesús BRUFAL, *L'espai rural del districte musulmà de Lleida (segles XI-XII). Espais de secà meridional*, tesi doctoral inèdita, Universitat de Lleida, 2008.

abundant i prolongada fins a la conquesta comtal. A més, destaquem la dinàmica econòmica dels assentaments ubicats en els secans, atès que l'agricultura d'irrigació hi és ben present, també la de secà, i sense oblidar la ramaderia. La molinaria i el tèxtil —més concentrat en l'àmbit urbà— prenen protagonisme en el món rural. S'ubiquen en el transcurs d'una sèquia com per exemple les del territori del Segrià, i en concret ressaltem els molins de l'alqueria d'Alcanís.¹⁵ L'explotació de la sal, força important en el context medieval pels seus usos domèstics —conservació dels aliments—, econòmics —destinada a la ramaderia— i higiènics —desinfectants—, la ubiquem en fonts com a Vilanova de la Sal —municipi de les Avellanès-Santa Linya— i en l'àrea més occidental del pla de Lleida, on eren força habituals el salitre i l'aigua dels estanys naturals amb continguts salins.

La societat musulmana alt medieval estava exposada a les crisis alimentàries a pesar dels notoris avanços tècnics, les innovacions en agronomia i la millora dels rendiments agraris en condicions òptimes. La dependència dels efectes climàtics i de la meteorologia condicionava any rere any la producció agrària. L'aigua de les sèquies prové de rius, torrents, pous i *qanats*, els quals s'alimenten de les pluges i les nevades. Així doncs, davant de períodes de sequera, fortes gelades, forta calor i prolongada o pluges irregulars, els sistemes hidràulics no aconseguien suplir les carències de la naturalesa. Les crisis alimentàries i de subministrament degueren ser força habituals en un paisatge de secà on de per si la insuficiència d'aigua subterrània és endèmica. En el cas dels sòls del districte de Lleida cal afegir-hi que són propicis a l'erosió i tenen poca profunditat.

Probablement, en els sectors on els sòls tenen pitjor qualitat la baixa productivitat podia incidir encara més en la crisi d'alimentació. Observem en el sector més occidental del pla de Lleida, caracteritzat per tenir uns sòls més salins i amb major quantitat de guixos, com la densitat d'assentaments és lleugerament més baixa que en l'àrea central i oriental, on els sòls són de gran qualitat. Tanmateix, cal assenyalar que el plantejament tècnic de la hidràulica distribuït pel territori pot garantir una ràpida recuperació un cop el cicle d'adversitats naturals s'acabi. Disposar de l'agricultura d'irrigació és sens dubte una garantia de supervivència de la comunitat humana.

La ramaderia com a activitat econòmica desenvolupada a Alandalús representà un paper destacat en els paisatges àrids i semiàrids, així com en les àrees on els sòls presenten unes condicions adverses —els sòls salins— per a practicar-hi l'agricultura.¹⁶ La configuració del paisatge andalusí es dugué a terme tenint en

15. Ramon SAROBE, *Els molins dels Templers al Segrià al segle XII. Estudi a través dels seus documents* (tesi de llicenciatura), Universitat de Barcelona, 1997.

16. Jesús BRUFAL, "Sal y ganadería en la configuración del paisaje andalusí leridano", *Sal, agricultura y ganadería: la formación de los paisajes rurales en la edad media*, Antonio Malpica (dir.), en premsa.

compte els diversos espais de producció que necessita un ramat. Així doncs, en un mateix paisatge podien conviure, sense exceptuar-ne els conflictes, les activitats econòmiques agràries i ramaderes. L'empremta de la ramaderia en el paisatge lleidatà musulmà es féu notar en les àrees destinades a les pastures —reconegudes en el districte de Lleida com els Margalef—,¹⁷ les carrerades, els *albacars* i la infraestructura d'abeuratge que es detecta mitjançant les construccions a la roca tipus aljubs —terme municipal d'Albelda—, l'altra opció era dur-los a abeurar als estanys naturals.

Més enllà dels espais de producció que s'han indicat, la ramaderia també és una part més que condiona la ubicació i la principal dedicació econòmica dels assentaments andalusins. Considerem, doncs, que els assentaments rurals que disposaven de caps de bestiar comptaven amb major superfície productiva, és a dir, la propietat acaparava més espai. L'almúnia de Vencilló —terme municipal dels Alamús— comptava amb “pratis vel pascuis”¹⁸ i els seus límits eren considerables atenent les afrontacions “de una parte in termino de Avipelag et in ipso termino de Carraomada et sic vadit per ipso termino de Cidamon et de ipsa Figuera, de alias partes in termino de Alamus et in termino de Margaleph”.¹⁹ Així doncs, la ramaderia és una activitat econòmica que participa activament en la configuració del paisatge andalusí. En aquest sentit, la seva presència en el territori és elevada atenent les condicions climàtiques i de les tipologies dels sòls.

L'aproximació dels investigadors a l'estudi de la societat andalusina mitjançant l'anàlisi dels paisatges, en concret els àrids i semiàrids, ha experimentat una millora qualitativa gràcies a la holística. La interdisciplinarietat s'ha convertit en el principal instrument formatiu i aplicatiu de les noves generacions d'investigadors que s'han especialitzat en les vessants de l'arqueologia medieval, la documentació llatina i àrab, la toponímia i antroponímia, les noves tecnologies, les anàlisis edafològiques, la paleobotànica, entre d'altres aplicacions científiques adoptades de les ciències naturals i exactes.

Sembla, doncs, el moment per assolir una nova reflexió en profunditat i, en certa manera, des de la maduresa. Aquest nou temps de l'arqueologia ens va motivar a convidar destacats i reconeguts especialistes en els diferents vessants que han estudiat en els darrers anys el paisatge andalusí, i en concret les àrees àrides o semiàrides també conegudes com els secans, tot desitjant escoltar la seva visió per tal de compartir-la, confrontar-la i, també, debatre-la.

17. Pere BALANÀ, *L'Islam a Catalunya (segles VIII-XII)*, Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 2002 (2a edició), p. 81.

18. Ramon SAROBE, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, Fundació Noguera, Barcelona, 1998, doc. 104, pp. 210-211.

19. Ramon SAROBE, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)...*, doc. 104, pp. 210-211.

Així fou com, amb l'ajut de la Universitat de Lleida que ens acollia, el Ministeri de Ciència i Innovació espanyol, el Departament d'Innovació, Universitats i Empresa de la Generalitat de Catalunya, l'Institut d'Estudis Ilerdencs, el Consell Comarcal de la Noguera i l'ajuntament d'Algerri, es pogué aplegar una específica trobada a Lleida i Algerri entre els dies 12 i 13 de març de 2009. Aquí poguérem escoltar les elaborades reflexions de Federico Corriente, Fèlix Retamero, José Cristóbal Carvajal, Miguel Jiménez, Mateusz Wilk, Rosa Varela, Iñaki Martín, Carlos Laliena, Julián Ortega i Yassir Benhima, les quals encara fructificaren més gràcies als tres debats, adientment aconduïts per Prim Bertran, Francesc Fité i Jordi de Bolós. Encara es pogué fer un exercici de camp sobre els jaciments arqueològics del castell d'Alguaire, la sèquia de Pinyana i el molí fariner d'Almenar i el castell d'Algerri, adientment guiats per Jesús Brufal. La riquesa de tot plegat ha incitat a la seva publicació, després d'una acurada tasca d'edició, que ha portat a corregir i editar també els debats, l'estudi amb què preparar el treball i el camp i la totalitat de les conferències, exceptuada la darrera, els autors de la qual no han pogut lliurar els seus textos. Menció a part mereix l'esforç que realitza l'Ajuntament d'Algerri perquè es publiqui la Col·lecció Agira —Algerri en àrab. És una excel·lent mostra de sensibilitat i suport vers la recerca més innovadora en història i arqueologia medieval.

El conjunt és ara sotmès a la consideració de la comunitat científica i de tots aquells que vulguin participar de l'enriquiment científic aconseguit gràcies a la suma dels esforços de tots els participants en aquest quart curs internacional d'arqueologia medieval organitzat a Lleida pel Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals Espai, Poder i Cultura.